

УДК 316.343.622

АНДРІЙ МАЛЮК,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

Формування довготривалої історичної кон'юнктури сучасної глобальної кризи

Анотація

Ця стаття являє собою спробу застосування методології дослідження довготривалої історичної кон'юнктури до аналізу формування умов і передумов періоду сучасної глобальної фінансово-економічної кризи. Показано, що довготривала історична кон'юнктура, яка породила сучасну глобальну кризу, почала формуватися на зламі 1970-х років. У цей момент відбувається зсув у довготривалій кон'юктурі, й повоєнний період висхідного розвитку капіталізму поступається місцем спадному. Світова капіталістична система зіткнулася зі структурною кризою повоєнної моделі капіталістичного розвитку. Криза в цьому разі означає не звичайну короткострокову циклічну рецесію, а тривале постійне погіршення умов капіталістичного відтворення. Виникнення структурної кризи пояснюється дією відкритого К.Марксом закону тенденції середньої норми прибутку до зниження. Структурна криза відкриває тривалий період перебудови капіталістичної системи, що відбуватиметься в перебігу зіткнення різних соціальних сил.

Ключові слова: глобальна криза, капіталізм, довготривала історична кон'юнктура, глобалізація, неолібералізм, К.Маркс

Повоєнна довготривала історична кон'юнктура капіталістичного розвитку

У попередній статті [Малюк, 2012] було розглянуто теоретико-методологічні проблеми, що виникають при дослідженні сучасної глобальної кризи. Було продемонстровано, що аналізу із точки зору короткострокової

кон'юнктури недостатньо, оскільки він виявляє причину кризи в “неправильному” функціонуванні фінансової системи, тобто не в тому, в чому вона насправді полягає. Щоб з'ясувати справжні джерела кризи, необхідно проникнути в “потаємні надра капіталістичного виробництва” (Маркс). Було також запропоновано розв'язання зазначених проблем у вигляді довготривалого кон'юнктурно-історичного підходу, коріння якого можна знайти в ідеях Ф.Броделя, І.Валерстайна та багатьох марксистських дослідників політичної економії та міжнародних відносин. У цій статті запропонований підхід застосовано з метою історико-соціологічного аналізу періоду зародження і розгортання сучасної глобальної кризи.

Як уже зазначалося, формування довготривалої історичної кон'юнктури, що зумовила нинішнє загострення глобальної кризи, пов'язане з черговим вигином кривої капіталістичного розвитку, що дістало відображення в поновленні дії тенденції норми прибутку до зниження на рубежі 1970-х років.

Упродовж тривалого часу по завершенні Другої світової війни капіталістична система переживала період безпрецедентної економічної експансії, найбільшої за всі п'ятсот років існування світової капіталістичної системи (СКС). Ця експансія ввійшла в історію як “золота пора 1945–1973 років”, або “славне тридцятиліття”. Перехід до цієї, висхідної, стадії розвитку був результатом комбінації чинників, що вможливили подолання кризових тенденцій, із проявом яких капіталізм зіткнувся у період Великої депресії. Велика депресія 1930-х являла собою фінальну фазу структурної кризи капіталізму, показником якої було суттєве зниження норми прибутку. За деякими даними світова норма прибутку знизилася із 18,5% у 1917 до 13,4% 1939 року. Що стосується епіцентру Великої депресії — економіки Сполучених Штатів — то тут норма прибутку знизилася від 16% у 1926-му до 11% у 1939, а впродовж 1929–1933 падіння було ще більшим [Minqi Li, 2007: р. 40, 42]. Для подолання кризи треба було вдатися до масштабних соціальних, політичних, технологічних та інституціональних змін, які б дали змогу створити умови для поновлення нормального функціонування капіталізму.

Комбінація чинників, що сформувала довготривалу історичну кон'юнктуру, котра визначила характер нової стадії капіталізму і пов'язаний з нею повоєнний режим нагромадження капіталу, що призупинив дію кризових тенденцій, склалася в СКС по завершенні Другої світової війни. Найважливішим чинником, що вплинув на характер нової історичної кон'юнктури, були результати війни, в яких реалізовувалися суспільні цілі сторін, що перемогли. Реалізація цих політико-економічних цілей давала можливість впливати на історичні умови і напрям суспільного розвитку в бажаному для переможця дусі. Для правлячих класів США і пов'язаних з ними груп світової буржуазії це означало завершення періоду боротьби за верховенство в СКС і реалізацію їхньої світової політико-економічної програми. У цей період відбулася консолідація гегемонії США в капіталістичному світі, і під їхньою орудою СКС зазнала структурної перебудови, у результаті якої виникла нова історична структура капіталізму. Іншими важливими й тяжкими наслідками війни були величезні руйнування продуктивних сил і люд-

ські жертви. Ірраціональне з точки зору розвитку суспільства загалом і водночас у плані розвитку капіталізму означало колосальне руйнування капіталу, що розчищало поле для нової капіталістичної експансії, впровадження і поширення нових технологій та інших інновацій і можливостей нових масштабних капіталовкладень. Цей деструктивний аспект розвитку капіталізму був сформульований Й.Шумпетером у формулі “творче руйнування”. Зрештою, ще одним, небажаним з точки зору розвитку СКС, результатом стало геополітичне посилення СРСР і виникнення світової системи реального соціалізму, що істотно обмежувало реалізацію програми повоєнного світового устрою атлантичних еліт, а також криза колоніалізму на периферії СКС і піднесення національно-визвольних рухів. З метою нейтралізації цих негативних для капіталізму наслідків атлантичними елітами була ініційована холодна війна.

Були й інші чинники, що сприяли входженню СКС у фазу економічного піднесення.

По-перше, виникнення кластерів технологічних інновацій, породжених потребами ведення війни, заклало підґрунтя створення нових провідних, відносно монополізованих галузей, котрі слугували джерелом зростання прибутку в індустріально розвинених державах центру СКС (створення реактивної авіації, удосконалення засобів масової комунікації, атомна енергетика, електронно-обчислювальна техніка тощо).

По-друге, завершення перебудови виробничого апарату низки галузей промисловості США за фордистським типом у поєднанні з кейнсіанською економічною політикою перерозподілу спричинило споживчий бум. У США втіленням цього виявилися повоєнна хвиля автомобілізації, будівництво шляхів і розростання передмість. Усе це, своєю чергою, посприяло розвитку суміжних галузей – металургійної, нафтохімічної, будівельної, електротехнічної тощо.

По-третє, новим джерелом економічного зростання стало також відновлення зруйнованих війною Європи та Азії. План Маршала і відповідні американо-японські угоди поклали початок процесу відновлення і перебудови виробничих систем Західної Європи і Японії за американською фордистською моделлю.

По-четверте, відбулося відтворення відносно стабільної світової валютної системи, що дістала назву Бреттон-Вудської (за назвою містечка у США, де 1944 року проходила міжнародна конференція, присвячена проблемам повоєнного міжнародного економічного порядку), котра заклала підмурок повоєнного світового економічного і фінансового устрою. Бреттон-Вудська угода закріпила за США і за їхньою національною валютою центральне місце у світових фінансах. Згідно з Угодою долар США, що зберігав зв'язок із золотом, заступив у міжнародних розрахунках і торгівлі місце золотого металу, а валюти інших країн-учасниць угоди зафіксували свої паритети стосовно долара. Інакше кажучи, вони були прив'язані до долара за жорстко фіксованими курсами. Своєю чергою, долар був прив'язаний до ціни золота (35 доларів за 1 тройську унцію). Для забезпечення валютної стабільності й розв'язання проблем із платіжним балансом був створений Міжнародний валютний фонд (МВФ). Система фіксованих паритетів створювала ста-

більність і визначеність у платіжних відносинах, а також посприяла зростанню світової торгівлі й інвестицій.

Нарешті, економічне зростання стимулювалося військовими витратами, так званим військовим кейнсіанством, виправданням яких слугувала ініційована США холодна війна з СРСР і, зокрема, дві великі регіональні війни в Азії (війна в Кореї 1950–1953 років і війна у В'єтнамі 1964–1973 років).

Таким чином, величезні руйнації капіталу в результаті Другої світової війни, що відкрили сфери прибуткового застосування нового капіталу, у поєднанні з виникненням нових методів виробництва (фордизм) і засобів їх регулювання (кейнсіанська макроекономічна політика), оформленням геополітичних рамок повоєнної стадії розвитку капіталізму — розколом світу на дві геосоціальні системи і розв'язанням холодної війни, зміною форм і способів взаємовідносин між ядром і периферією СКС — здійсненням формальної деколонізації периферії і переходом до неокolonіальних форм взаємовідносин і стратегією вбудовування країн, що звільнилися, в СКС на засадах політики національного розвитку й наздоганяльної модернізації, — усе це й оформилося в історичну кон'юнктуру, котра породила новий історичний режим нагромадження капіталу (РНК).

Цей РНК характеризувався експансією фордистських методів виробництва у поєднанні зі зміною ролі державного регулювання економіки. У країнах як центру, так і периферії відбулося значне розширення соціальних та економічних функцій державного апарату і створення значного державного сектору економіки. У державах ядра СКС активно застосовували кейнсіанську макроекономічну політику стимулювання економічного зростання і високого рівня зайнятості. Значною мірою це стало результатом зміни соціально-класової стратегії панування буржуазії, що далось взнаки у виникненні в державах ядра історичного соціально-класового компромісу, що його іноді називають кейнсіанським компромісом [Dumenil, 2002, 2005] за ім'ям видатного британського економіста Джона Мейнарда Кейнса. У результаті в ядрі СКС виникла нова форма держави — держава загального добробуту. Як інституціональне підґрунтя кейнсіанського компромісу держава загального добробуту визнала свою відповідальність за підтримку добробуту громадян. Це означало надання гарантій довічного доходу, що включав заробітну плату, допомоги, пенсію, а також забезпечення відтворення робочої сили, що передбачало доступну медичну допомогу, освіту й державне житло, гарантії підвищення рівня життя відповідно до економічного зростання. Це дало змогу кооптувати робітничий клас держав ядра в новий гегемоністський блок і розширити соціальне підґрунтя гегемонії правлячих класів [Arrighi, Silver, 1999: p. 151–152; Minqi Li, 2010: p. 292; The Age of Transition, 1996: p. 148–177]. Проте зниження рівня класових конфліктів у центрах СКС супроводжувалося виключенням переважної частини населення світу із користування такого кшталту соціальними правами і благами.

Суттєвою ознакою повоєнного РНК вважається експансія монополістичного транснаціонального капіталу, передусім американського, у формі транснаціональних корпорацій, що стала головною формою економічного опанування центрами периферії СКС з боку центрів за умов її формальної

деколонізації й реалізації державами периферії стратегії “національного розвитку” [Валлерстайн, 2001: с. 155–165]. Реалізація цієї стратегії спричинила посилення процесів індустріалізації, пролетаризації й урбанізації периферійних зон СКС.

Важливим з точки зору консолідації нового РНК було те, що під егідою гегемонії США в СКС відбулося зниження міжімперіалістичного суперництва, посилення кооперації правлячих класів центрів СКС і кооптація вестернізованих еліт незахідного світу в новий гегемоністський блок.

Зрештою, встановлення геополітичного режиму холодної війни визначило і спосіб взаємин із геосоціальною системою, що втілювала протилежний соціальний ідеал, і водночас — спосіб консолідації капіталістичного світу під орудою правлячих класів США.

Усе це вкупі сформувало новий історичний РНК, що його можна позначити як кейнсіанський державно-монополістичний режим нагромадження, в рамках якого капіталістична економіка спромоглася забезпечити капіталу сфери прибуткового застосування, підвищити норму прибутку і подолати тенденцію до стагнації. Результатом виявилася “золота пора” капіталізму.

Зсув у кон'юктурі: зміна тенденцій розвитку капіталізму і входження СКС у фазу структурної кризи на зламі 1970-х

Дія чинників, що протистоять тенденції до перенагромадження, надвиробництва і стагнації, послабшала на початку 1970-х років. У цей час в еволюції капіталістичної економіки настав момент, коли надлишковий капітал, породжений величезною й дедалі більшою продуктивністю системи, вже не знаходив можливостей подальших прибуткових капіталовкладень.

Причини полягали в тому, що внаслідок швидкого промислового зростання в індустріально розвинених країнах і відбудови зруйнованих війною Західної Європи та Азії відбувалися швидке нагромадження капіталу і швидке зростання органічної будови капіталу. При цьому пропозиція продукції фордистського виробництва зростала випереджувальними темпами порівняно із попитом, незважаючи на те, що фордистська система в принципі намагалася узгоджувати зростання продуктивності зі зростанням споживання і зарплати. Разом зі зростанням зазначених диспропорцій вичерпувався потенціал прибутковості від збільшення виробничих потужностей. Крім того, внаслідок дифузії технологій, руйнації провідних монополій і зростання конкуренції почав слабшати стимулювальний вплив величезних повоєнних технологічних інновацій. Що стосується військового кейнсіанства, то масштабні програми переозброєння також не могли поглинути надлишковий капітал і в такий спосіб стимулювати економічне зростання, оскільки галузь досягла рівня насичення виробничими потужностями і не потребувала великих капіталовкладень в нові підприємства та обладнання. Усе це призвело до уповільнення темпів економічного зростання. За таких умов виникла гостра потреба в нових сферах прибуткового докладання капіталу, яких у той момент не було. Відтак, СКГ постало перед серйозною кризою перенагромадження, що спричинилася до падіння норми прибутку,

зниження завантаження виробничих потужностей, і це депресивно впливало на прибуток, а отже, на рівень інвестицій і знову — на прибуток.

Таким чином, кінцевою причиною кризи виступила, як про це і казав Маркс, тенденція до зниження середньої норми прибутку внаслідок зростання органічної будови капіталу. Емпіричні дані підтверджують наявність у повоєнній капіталістичній економіці обох сталих тенденцій. Хоча динаміка норми прибутку в зазначений період зазнавала короткострокових і середньострокових коливань, що є наслідком дії відповідних кон'юнктурних причин, у ній можна вирізнити сталий спадний тренд, що триває приблизно від кінця 1940-х до теперішнього часу. На основі вивчення економічного розвитку США деякі дослідники виокремлюють кілька фаз динаміки прибутку в повоєнний період [Roberts, 2011 a, b, c, d; Mohun, 2010]. У 1946–1965 роках прибуток зростав або залишався на високому рівні, у 1965–1982, навпаки, відбулося значне падіння прибутковості. У 1982–1997 роках спостерігається певне підвищення прибутковості, після чого від 1997-го вона знову знижується. При цьому поряд із циклічними коливаннями спостерігається довгостроковий тренд зниження прибутковості. Це виражається в тому, що кожне наступне падіння прибутковості впродовж 1946–2011 років виявляється глибшим, а відновлення — меншим за попереднє. Тобто в останні п'ятдесят років норма прибутку, попри її часткове відновлення після кожного спаду, не могла досягти рівня середини 1960-х років. Сам по собі прояв тренда через циклічні середньо- і короткострокові коливання є нормальним способом функціонування капіталістичної системи. Разом із тим дехто з економістів гадають, що весь повоєнний період характеризується поступовим зниженням норми прибутку, й у ньому важко вирізнити періоди його відновлення. Такі різночитання є значною мірою результатом застосування різних методологій вимірювання норми прибутку за Марксом і дискусій, що точаться з приводу цього, про що йтиметься далі. Однак, як зазначає американський економіст А.Шейх, піддаючи критиці “неосмітівську” концепцію норми прибутку відомого історика і соціолога Р.Бренера про зниження цін унаслідок надмірної конкуренції як причини падіння прибутків, емпіричні дані “переконливо свідчать, що тривале падіння прибутковості є іманентною рисою повоєнного нагромадження в усіх трьох провідних капіталістичних країнах (ідеться про США, ФРН і Японію. — А.М.) і що значна частина падіння спричинена зростанням питомої капіталомісткості виробничих потужностей”, тобто зростанням органічної будови капіталу [Shaikh, 1999: p. 115–116; Shaikh, 2011]. Середня норма прибутку, сягнувши, за даними американського економіста Ф.Моуслі й італійського економіста Г.Карчеді, наприкінці 1940-х піку в 22%, потім невинно знижувалася. До середини 1970-х вона знизилася до 12%, тобто майже на 50% [Mosley 1998, 1999, s.a.; Carchedi, 2011]. Аналогічні дані наводять також французькі економісти Ж.Дюмені та Д.Леві, котрі фіксують падіння норми прибутку впродовж 1960–1980-х років із 22% до 14% [Dumenil, 2004, 2005]. У 1980-му норма прибутку знизилася до 10%, а за даними Г.Карчеді — до 3% у 1986 році. Таким чином, від кінця 1960-х до кінця 1970-х норма прибутку знизилася більш як на 50% після тривалого періоду її відносно стабільності. При цьому дані про рух норми прибутку всіх держав ядра СКС

демонструють аналогічну динаміку. За підрахунками Р.Бренера, чиста норма прибутку у промисловості знизилася в період 1970–1993 років порівняно з періодом 1950–1970 років у США із 24,3% до 14,5%, у Німеччині — із 23,1% до 10,9 %, у Японії — із 40,4% до 20,4%, а загалом у “групі семи” — із 26,2% до 15,7% [Brenner, 2001: p. 8].

Як зазначалося вище, економісти-марксистичні дещо по-різному оцінюють динаміку і величину норми прибутку в повоєнний період. Це є наслідком застосування різних способів вимірювання норми прибутку за Марксом, що пов'язане із необхідністю операціоналізації й адаптації абстрактних теоретичних конструктів, розроблених Марксом, до економічних показників, використовуваних у буржуазній економічній науці, державній економічній статистиці та бухгалтерській справі, де реально ведуть розрахунок прибутку і капіталу. За Марксом, норма прибутку — це відношення прибутку, для простоти ототожнюваного із доданою вартістю, до всього капіталу, що включає сукупну вартість робочої сили (змінний капітал), основного й обігового капіталу (постійний капітал). Проте в реальності при розрахунках норми прибутку доводиться мати справу з бухгалтерською оцінкою отриманої вартості, котра може бути або оподатковуваним прибутком, або чистим прибутком після сплати податків, або нерозподіленим прибутком, що становить відрахування в резервний капітал. Залежно від того, який вид прибутку використовують, при вимірюваннях одержують різні розрахунки норми прибутку. Крім цього при розрахунку норми прибутку виникають інші питання — чи включати у прибуток тільки прибуток корпорацій або, як це робить М.Юсон [Husson, 2010], ще й те, що Бюро економічного аналізу США називає прибутком від власності, тобто прибуток підприємств, які не мають корпоративного статусу; враховувати прибуток фінансових компаній чи обмежитися суто підприємствами виробничого сектору економіки тощо. З іншого боку, можливі різні оцінки вартості капіталу. Наприклад, можна оцінювати валову або чисту вартість капіталу, тобто брати чи не брати до уваги амортизацію капіталу — те, що Маркс називав перенесенням вартості основного капіталу на товар. Можна також оцінювати вартість капіталу в поточних (М.Юсон, Ж.Дюмені, Д.Леві, Ф.Моуслі), постійних або історичних (Е.Кліман) цінах, що так чи інакше впливає на розрахунки норми прибутку.

Ж.Дюмені і Д.Леві здійснили п'ять альтернативних розрахунків норми прибутку, при цьому комбінували різні дефініції прибутку з різними дефініціями капіталу. Утім, відрізняючись в оцінюванні рівня норми прибутку, майже всі вони залишають практично незмінною її динаміку в повоєнний період [Duménil, 2011 a, b, c, d; 2012]. Цю динаміку можна простежити на прикладі того, що вони називають нормою прибутку за Марксом. Цей прибуток визначається ними як прибуток корпоративного нефінансового сектору, що становить сукупний дохід за відрахуванням компенсації праці, а капітал — як фонд основного капіталу, вартість якого виражена в поточних цінах. Таким чином, прибуток у даному випадку являє собою суму всіх податків, відсотків, дивідендів і утримуваного підприємствами прибутку. На думку французьких економістів, це найбільшою мірою відповідає Марксовій доданій вартості. Відповідно до Ж.Дюмені і Д.Леві, норма прибутку у

США, сягнувши піка до середини 1960-х, потім на початку 1980-х різко знижується, але починає повільно зростати за доби неолібералізму і досягає нового піка у 1997-му. Після 1997 року вона знову падає до 2002-го і досягає нового піка 2006 року. На думку французьких економістів, це свідчить про те, що не падіння норми прибутку було причиною сучасної фінансово-економічної кризи. Її причини лежать у сфері фінансів, це — суто фінансова криза. Проблема, однак, у тому, що згідно з даними, що їх наводять Ж.Дюмені і Д.Леві, пік 1997-го досягав значно нижчого рівня порівняно із піком 1965 року, а пік 2006 року був нижчим за пік 1997-го. Із цього випливає, що зниження норми прибутку все одно відбувалося й було чинником тривалої економічної стагнації капіталістичної економіки. Зниження норми прибутку — кінцева, а не безпосередня причина кризи капіталізму. Її дія повною мірою виявляється в довгостроковій, а не короткостроковій перспективі. Саме слабке відновлення норми прибутку у 2006 році в контексті її довготривалого руху дало підстави деяким економістам-марксистам прогнозувати настання за три–чотири роки нинішньої Великої рецесії [Roberts, 2009].

До того ж, якщо слідом за Е.Кліманом норму прибутку вимірювати як відношення чистої доданої вартості, виробленої корпораціями (те, що Е.Кліман називає “власницьким доходом”), за відрахуванням компенсації найманих працівників (зарплата, пенсії та інші виплати), або прибутку до виплати податків, до чистої вартості активів залишкового основного капіталу корпорацій, вираженої в історичних цінах, то норма прибутку у США демонструє безупинний спадний тренд упродовж усього повоєнного періоду (1947–2009), в якому важко виявити ознаки відновлення [Klíman, 2008 a, b, 2009]. Кліман наполягає на тому, що Марксова норма прибутку — це прибуток, виражений саме в його історичній, а не поточній вартості, тобто прибуток, обчислюваний на основі сукупної маси грошей, реально інвестованих в минулому у придбання капітальних активів (це і є їхня історична вартість) за мінусом амортизаційних відрахувань. Упродовж 1941–1956 років норма прибутку в середньому становила 28,2%, потім у період 1957–1980 років знизилася до 20,4%. Понад те, за словами Е.Клімана, незважаючи на твердження, що неолібералізм і глобалізація сприяли сталому одужанню від кризи 1970-х років, норма прибутку в період 1981–2004 років і далі падала до 14,2% [Klíman, 2009: р. 49–50; 2010]. Щоправда, точка зору Клімана і його спосіб вимірювання норми прибутку наражається на заперечення.

Британський економіст М.Робертс розраховує норму прибутку для економіки США в цілому — як для корпоративного, так і для некорпоративного сектору, як для виробничого, так і для фінансового. Норму прибутку він визначає як відношення чистого національного продукту до приватного основного капіталу, вартість якого вимірюється як в історичних, так і в поточних цінах. Він доходить зазначеного вище висновку, котрий полягає у виявленні після Другої світової війни довготривалого спадного тренду в русі норми прибутку, в рамках якого спостерігаються середньострокові цикли підвищення і зниження норми прибутку [Roberts, 2009, 2011 a, b, c, d, e; Mohun, 2010].

Базуючись на дещо відмінній методології розрахунків, Г.Карчеді доходить схожих із М.Робертсом висновків щодо динаміки норми прибутку.

Карчеді обчислює норму прибутку для виробничого сектору економіки, використовуючи історичні ціни основного капіталу і корпоративні прибутки промисловості до сплати податків. Відповідно до його аналізу, середня норма прибутку у США сягає піка у 1950 році (22%) і різко падає від середини 1960-х до найнижчої позначки 3% у 1986 році. Потім вона зростає у 1997 році, після чого знову падає і від початку 2000-х зростає до 14% у 2006-му і різко падає до 5% у 2009-му. Таким чином, у рамках довготривалого спадного тренду Карчеді виокремлює два середньострокові цикли — 1948–1986 і 1987–2009. Саме довготривале зниження норми прибутку у 1948–2009 роках підштовхує капіталістичну економіку до кризи, навіть якщо в окремі періоди дія цієї тенденції уповільнюється контртенденціями, як у період неолібералізму [Carchedi, 2011].

Уже згадуваний А.Шейх для розрахунку норми прибутку у США використовує прибуток нефінансових корпорацій. Норма прибутку являє собою в даному разі відношення корпоративних прибутків до сплати податків і відсотків до поточної вартості заводів і устаткування корпорацій. Шейх також виявляє довгостроковий спадний тренд у русі норми прибутку після Другої світової війни від 19% у 1947-му до 10% у 2008 році. Сягнувши піка в середині 1960-х, норма прибутку різко падає на початку 1980-х. Після цього вона дещо зростає й досягає нового максимального значення у 1997 році, після чого настає новий спад. Потім вона знову зростає у 2006 році. При цьому кожен наступний спад був глибшим, а відновлення — меншим за попереднє. Причину відносного відновлення норми прибутку у 1980–1990-х Шейх убачає в переході до неоліберальної класової політики безпрецедентного придушення зростання реальної заробітної плати порівняно зі зростанням продуктивності праці (зростання норми експлуатації), а також зниження відсоткової ставки [Shaikh 2011: р. 48, 50]. Зробивши контрфактичне припущення стосовно відсутності неоліберального повороту на початку 1980-х і зумовленого ним зниження реальної заробітної плати і припустивши її зростання відповідно до зростання продуктивності праці (тобто поклавши норму експлуатації постійною), три дослідники — А.Шейх, Д.Лейбман, Г.Карчеді — незалежно один від одного доходять висновку, що в цьому разі впродовж 26 років (1980–2006), що збігаються із періодом неоліберальної (контр)революції, норма прибутку знижувалася, не зазнаючи часткового і тимчасового відновлення, до рівня куди нижчого, ніж спостерігається у 2006-му [Carchedi, 2011; Laibman, 2010; Shaikh, 2011].

Наведення даних досліджень норми прибутку можна було би продовжувати. Проте, розрізняючись у конкретних показниках величини норми прибутку, більшість таких досліджень підтверджують наявність довготривалої тенденції до зниження норми прибутку після Другої світової війни. У рамках спадної тенденції визначають також її циклічні коливання із фазами піднесення і спаду — фазою стабільно високої або такої, що зростає, норми прибутку до середини 1960-х, фазою спаду до початку 1980-х, фазою часткового відновлення до 1997 року, що замінилася новою фазою зниження. Таким чином, будь-яке чергове відновлення відбувалося на рівні, нижчому за попередній. В основі як довготривалої тенденції, так і циклічних коливань норми прибутку лежить дія Марксового закону тенденції середньої норми

прибутку до зниження. Дія зростання органічної будови капіталу поєднується із протидією контртенденцій (посилення норми експлуатації, впливу капіталу в галузі з низькою органічною будовою капіталу, здешевлення постійного капіталу внаслідок уведення нових технологій), що веде до часткового і тимчасового відновлення норми прибутку. Мірою вичерпування дії контртенденцій норма прибутку знову починає знижуватися. Як і довготривале зниження норми прибутку, зростання органічної будови капіталу підтверджується численними дослідженнями. За даними Г.Карчеді, органічна будова капіталу (відношення постійного капіталу до змінного) у США зросла із 0,98 1948-го до 2,85 у 2009 році; за даними Д.Лейбмана, у 1980–2006 роках вона зросла на 16% [Carchedi, 2011; Laibman, 2010: p. 387]. Як показують дослідження довготривалої динаміки норми прибутку й органічної будови капіталу (ОБК), у повоєнний період два тренди демонструють протилежну спрямованість – спадну у випадку норми прибутку і висхідну у випадку ОБК. Це не означає, що зв'язок між ними є механічним й оберненим у кожен момент. Як справедливо зауважує Г.Карчеді, ОБК визначає тенденції прибутковості через взаємодію із контртенденціями [Carchedi, 2011].

Таким чином, на підставі даних про довготривалий рух норми прибутку можна говорити, що СКГ від початку 1970-х років перебуває у стані економічної стагнації.

Не подолана й досі економічна стагнація розпочалася з падіння норми прибутку наприкінці 1960-х і європейської рецесії 1967-го, якої США уникли завдяки війні у В'єтнамі, після чого мали місце світова рецесія 1969–1970 і найжорстокіша у повоєнний період рецесія 1974–1975 років. У результаті кризових тенденцій відчутно скоротилося завантаження виробничих потужностей (що спостерігається дотепер) із 85% у 1960–1969 (з урахуванням піка у 91% 1966 року) до 79,8% у 1972–2007 роках, при цьому в перші роки ХХІ століття воно знизилося до 77% [Magdoff, 2006: p. 1; Foster, 2008: p. 12]. Поєднання зростання незалученого капіталу із падінням норми прибутку означало падіння норми інвестицій, тобто норми нагромадження капіталу, темпів його самозростання, що означало стагнацію всього процесу нагромадження капіталу [Bakir, 2010]. Нагромадження капіталу наражається на межі, що їх умови капіталістичного виробництва встановлюють для розвитку продуктивних сил. Саме чисті інвестиції у приватному секторі, тобто інвестиції, в яких закладена та частина додаткової вартості, що спрямовується на розширення виробництва, є двигуном капіталістичної економіки, що поглинає масу нагромадженого капіталу й у такий спосіб підтримує “золоту пору” економічного зростання капіталізму. Падіння частки інвестицій у ВВП з короткими періодами відновлення наприкінці 1970-х і наприкінці 1990-х років свідчить про те, що капіталістична економіка не в змозі використовувати весь нагромаджений надлишковий капітал, котрий шукає прибуткового застосування. І це свідчить про глибоку кризу перенагромадження і поглиблення стагнації реальної економіки. За цих умов маса засобів виробництва і життєвих засобів стає завеликою, щоби за даної норми прибутку вони могли функціонувати як капітал, тобто як засіб експлуатації робітників, і ця суперечність долається через кризу, в перебігу якої

відбувається руйнація капіталу як суспільних відносин, щоби нагромадження капіталу могло тривати. Тому перенагромадження капіталу і падіння норми прибутку супроводжуються зниженням середньої заробітної плати, зростанням безробіття, падінням промислового виробництва, збільшенням тривалості, глибини і частоти рецесій, загостренням конкуренції, боротьбою за доступ до ресурсів і ринків, геополітичною і геоекономічною напруженістю і конфліктами.

Криза перенагромадження веде не лише до скорочення інвестицій, а й до зміни їхнього характеру. Замість капіталовкладень у виробничі потужності з метою збільшення виробництва, як це було в період повоєнної економічної експансії, акцент почали робити на інвестиції, які раціоналізують виробництво, що має на меті зниження витрат виробництва.

Спричинене падінням норми прибутку й інвестицій падіння виробництва призвело до швидкого зростання інфляції і безробіття, змушуючи відмовитися від кейнсіанських рецептів порятунку економіки — розширення попиту і соціально-реформістських поступок у сфері соціального забезпечення. Звісно, будь-яке збільшення заробітної плати і соціальних виплат стимулює попит. Проте воно здійснюється за рахунок прибутку, а за умов, коли прибуток уже не відповідає масі нагромадженого капіталу, такі заходи лише посилюють стагнацію. У результаті, хоча, згідно з теорією Кейнса, інфляція слугує засобом боротьби із безробіттям і падінням виробництва, спроби вжиття кейнсіанських антикризових заходів призводили до того, що тепер були присутні обидва чинники одночасно. Це зумовило виникнення феномену стагфляції — стагнації в поєднанні з інфляцією. Кейнсіанські заходи антициклічного регулювання не змогли виправити ситуацію; це вможливило здійснення того, що Дж.Аригі назвав “монетаристською контрреволюцією” [Аригі, 2009].

Таким чином, з огляду на глибину і тривалість зниження норми прибутку, можна говорити про те, що створені після Другої світової війни структури кейнсіанського державно-монополістичного режиму нагромадження вичерпали можливості забезпечення умов розширеного капіталістичного відтворення, і, як наслідок, висхідний розвиток капіталізму замінився спадним. Такий перелом кривої капіталістичного розвитку зазвичай називають кризою. Але це криза особливого штибу. Під кризою в даному разі слід розуміти не звичайну короткострокову циклічну рецесію, а тривале стале погіршення умов капіталістичного відтворення. Існує чимало інтерпретацій змін у розвитку капіталізму 1970-ми роками як переходу до періоду тривалої стагнації. Так, наприклад, можна розуміти кризові тенденції останніх тридцяти років існування сучасного капіталізму у світ-системному аналізі. З цієї точки зору період 1945–1973 років представники даного напрямку досліджень розглядають як А-фазу хвилі Кондратьєва 1945–200? років [Wallerstein, 2000] або як фазу матеріальної експансії американського системного циклу нагромадження капіталу [Arrighi, 1994], що характеризується зростанням нагромадження капіталу, зростанням прибутків, збільшенням обсягів виробництва і темпів економічного зростання, зростанням зайнятості і підвищенням життєвого рівня, принаймні, в ядрі капіталістичної світ-економіки (“славетне тридцятиліття”, або “золота пора ка-

піталізму”). Своєю чергою, період після 1973-го, являє собою Б-фазу хвилі Кондратьєва, або фазу фінансової експансії з усіма її характерними рисами: зниженням прибутковості, різким уповільненням темпів економічного зростання, збільшенням безробіття, падінням рівня життя основної маси населення, падінням прибутковості підприємств сфери матеріального виробництва, відпливом капіталів із виробничого сектору економіки у сферу спекулятивної фінансової активності й різким посиленням фінансового капіталу. Оскільки тривале і стале погіршення макроекономічних показників засвідчує, що сформовані у повоєнний період інституціональні структури і стратегії вже не забезпечують умови для нормального розширеного капіталістичного відтворення і більше не можуть долати кризових тенденцій, можна говорити, що тривала стагнація являє собою кризу історичного режиму нагромадження капіталу, тобто структурну кризу капіталістичного відтворення.

Водночас неодноразово наголошувалося, що від середини 1980-х норма прибутку в капіталістичній економіці знову почала підвищуватися і за деякими даними досягла 16% наприкінці 1990-х, а за іншими – 14% до 2006 року [Moseley, s.a.; Carchedi, 2011]. Зростання норми прибутку на перший погляд суперечить твердженню про тривалу структурну кризу капіталізму і є свідченням того, що від початку 1980-х структурну кризу було подолано. Питання, втім, складніше, ніж можна уявити.

Капіталістичні еліти справді реагували на структурну кризу капіталістичного відтворення системою спрямованих на її подолання заходів, що мала тенденцію до оформлення в новий режим нагромадження капіталу або в нову суспільну структуру нагромадження капіталу. Назагал на абстрактно-теоретичному рівні суть даних заходів була виявлена Марксом у процесі аналізу контртенденцій, що протидіють перенагромадженню капіталу. У переліку чинників, що сприяють підвищенню норми прибутку, він назвав підвищення рівня експлуатації праці, зниження заробітної плати нижче за вартість робочої сили, здешевлення елементів постійного капіталу, відносно перенаселення, зовнішню торгівлю, збільшення акціонерного капіталу [Маркс, 1961: с. 254–263]. Для подолання досягнутих капіталістичним виробництвом меж, що виражаються в падінні норми прибутку, капіталістичні класи вдаються до стратегій, в яких активізовано всі зазначені чинники. Крім того, як наголошував Маркс, якщо норма прибутку знижується, то, з одного боку, сили капіталу спрямовуються на те, щоб окремий капіталіст шляхом удосконалених методів і т.ін. зменшив індивідуальну вартість своїх товарів нижче за їхню середню суспільну вартість і одержав таким чином за даної ринкової ціни деякий додатковий прибуток; з іншого боку, виникає спекуляція, котрій сприяють активні пошуки нових методів виробництва, нових застосувань капіталу, нових авантур з метою забезпечити бодай якийсь додатковий прибуток, що не залежить від його загального середнього рівня і вивищується над ним” [Маркс, 1961: с. 283].

Зазначені стратегії передбачають розвиток технологій і методів виробництва, що знижують витрати виробництва нижче за середній суспільний рівень. Кожен із таких методів дає змогу капіталу збільшити додаткову вартість, що вичавлюється шляхом експлуатації живої праці, й у такий

спосіб отримати більшу частку сукупної додаткової вартості, виробленої робітничим класом. Частково це здійснюється шляхом підвищення продуктивності праці, що є наслідком технологічних інновацій. Нові технології із вищою продуктивністю праці збільшують масу споживчих вартостей (включно з виробленими засобами виробництва) без збільшення втіленої в них вартості. У цьому разі зростання речових елементів капіталу, тобто матеріального обсягу основного капіталу, маси засобів виробництва, що їх урухомлює та сама кількість робочої сили, супроводжується зниженням їхньої вартості. Зниження вартості засобів виробництва має ефект зниження органічної будови капіталу і, отже, сприяє підвищенню норми прибутку [Маркс, 1961: с. 258, 291]. Із цього, однак, не випливає, що технологічний прогрес є засобом порятунку капіталізму. Оскільки, як роз'яснив Маркс, дешевшають окремі машини і їхні складові, сама ж система машин розвивається і збільшується; окремі знаряддя замінюють не просто машиною як “величезним набором знарядь”, а цілою системою машин, і, попри здешевлення окремих елементів, ціна всього виробничого апарату, всієї маси машин неймовірно зростає, а “зростання продуктивності полягає в постійному збільшенні цієї маси” [Маркс, 1964: с. 378; 1969].

Проте значною мірою зниження витрат виробництва здійснюється за рахунок посилення експлуатації робочої сили, включно зі зниженням заробітної плати нижче за вартість робочої сили, і створення відносного перенаселення, що також веде до збільшення додаткової вартості.

Частиною зазначених стратегій є притаманний капіталізму процес розвитку так званої глобалізованої системи виробництва. Підґрунтям цього процесу є збільшення свободи і масштабів міжнародного руху капіталу і світопросторове поширення капіталістичних відносин виробництва з метою подолання стагнаційного періоду капіталістичного розвитку, що розпочався на зламі 1970-х. Як зазначає Д.Котц, “тут важливою є здатність фрагментувати виробництво понад межу, а потім реінтегрувати процес за посередництва торгівлі” [Kotz, 2008]. У такий спосіб долається тенденція норми прибутку до зниження шляхом здійснення інвестицій у виробництво в країнах периферії СКС із низькими трудовими витратами, в яких рівень технологічного розвитку, а отже й ОБК, нижчий, ніж у так званих індустріально розвинених країнах, а середня норма прибутку – вища. “Глобалізація” системи виробництва вможливує зниження заробітної плати та здешевлення основного капіталу, що обмежує зростання вартості постійного і змінного капіталу у світових центрах нагромадження капіталу і, таким чином, стримує зростання ОБК у них. Важливим чинником розвитку “глобалізованої” системи виробництва виступає створення умов, за яких репатріація прибутку сягає максимального рівня за мінімізації негативного щодо прибутку впливу тарифної, валютної й податкової політики тубільної держави. Рухомою силою створення транснаціональних систем виробництва виявилася неоліберальна глобалізація як система заходів і стратегій, котрі були відповіддю на кризові тенденції в розвитку капіталізму. Загалом так звана глобалізація виробництва створює умови для підвищення продуктивності, коли зростання норми додаткової вартості, тобто норми експлуатації робочої сили, поєднується зі значним скороченням вартості елементів

постійного капіталу і зростанням концентрації капіталу в глобальних масштабах.

Зрештою, паралельно здійснюваною стратегією запобігання зниженню прибутковості є міграція капіталу із продуктивних галузей в непродуктивні, особливо у фінансовий сектор, де спекуляція всілякими активами дає змогу отримувати вищий прибуток. Однак такий переплив капіталу породжує спекулятивні бульбашки і зрештою призводить до фінансових криз.

У перебігу структурної кризи, з якою капіталізм зіткнувся наприкінці 1960-х, капіталістичні класи вдалися до використання всіх зазначених стратегій — посилення експлуатації праці, розвитку технологічних та організаційних можливостей процесу капіталістичного відтворення, транснаціональної експансії капіталу, а також фінансіалізації процесу нагромадження капіталу, тобто надмірного розвитку кредиту і фіктивного капіталу.

Процеси, що підспудно розвивалися в капіталістичній економіці, впливали на соціально-політичні процеси в СКС і взаємодіяли з ними, чим вводили СКС у турбулентний стан. У результаті на рубежі 1970-х капіталізм постав перед низкою соціально-політичних викликів у всіх ланках СКС. Економічний бум “славетного тридцятиліття” 1945–1973 років, що породив значні соціальні очікування, багаторазово підсилені ідеологією консьюмеризму, успіху і “рівних можливостей”, не зміг розв’язати жодної суперечності капіталістичного суспільства. Усе це спричинилося до утворення у 1960-х в країнах Заходу вибухонебезпечної суміші, котра спалахнула у 1968-му, коли у функціонуванні системи почалися збої. Рухи соціального протесту кінця 1960–1970-х років у країнах Заходу, яскравими епізодами яких став “червоний травень” 1968-го у Франції, “гаряча осінь” 1969-го в Італії разом із “революцією гвоздик” у Португалії 1974-го і падінням франкістського режиму в Іспанії, — все це являло собою частину світового революційного процесу (І.Валерстайн назвав це “світовою революцією 1968 року”), коли в боротьбі проти капіталістичних структур панування об’єдналися робітничий клас, студенти й учнівська молодь, так звані середні верстви, жіночі рухи, етнічні та расові меншини. Розчаровані у здатності ліберального реформізму насправді створити справедливе суспільство, ці рухи посприяли усвідомленню того, що послідовне розширення демократії можливе лише як обмеження ба навіть ліквідація капіталізму [Van der Pijl, 2006 a, b].

З іншого боку, народи периферії дедалі наполегливіше порушували питання щодо ліквідації імперіалістичного характеру відносин між розвинутою і слабозвинутою частинами світу. Руйнування останньої, португальської, колоніальної імперії, поразка США у В’єтнамі, перемога “Народної єдності” в Чилі, революційний рух у низці країн Азії та Латинської Америки послабили імперіалістичний тиск на периферію СКС, а підтримка світового соціалізму дала змогу перейти антиімперіалістичним силам у контрнаступ. Двома значними проявами цих тенденцій було рішення країн, що входять у нафтовий картель ОПЕК, про підвищення цін на нафту і запровадження арабськими країнами ембарго на продаж нафти США, Нідерландам, ПАР, Португалії і Родезії, що призвело до “нафтового шоку” 1973 року, а також ініційована Рухом неприєднання боротьба за встановлення

Нового міжнародного економічного порядку (НМЕП). Платформа останнього була викладена у Декларації та Програмі дій із встановлення нового міжнародного економічного порядку, а також Хартії прав і обов'язків держав, ухвалених на сесіях Генеральної Асамблеї ООН у травні та грудні 1974-го. Суть НМЕП полягала у прагненні країн, що розвиваються, домогтися радикальної зміни характеру їхніх міжнародних економічних зв'язків з індустріально розвиненими капіталістичними країнами у спробі заміни відносин панування й експлуатації демократичним економічним порядком, ґрунтованим на принципах рівноправності та справедливості.

І нарешті, у 1974–1975 роках капіталістичний світ охопила економічна рецесія, котра за всіма параметрами виявилася найважчою і найсерйознішою за всю повоєнну історію капіталізму, поступаючись у цьому плані лише Великій депресії 1929–1933 років.

Таким чином, наприкінці 1960-х — на початку 1970-х капіталізм зіткнувся зі структурною кризою, що охопила всі аспекти життєдіяльності капіталістичної системи — економічний, політичний, військово-політичний, ідеологічний і соціальний. У цьому сенсі криза є тотальною. Крім тотальності суттєвою ознакою кризи є її глобальність: криза не обмежена певною групою країн, вона охоплює все СКГ. Врешті-решт капіталізм зміг пережити хвилю криз і революційних піднесень, що обрушилася на нього у 1968–1975 роках і охопила як центри, так і периферію системи. Але вона вже не змогла відновити тієї стабільності розвитку, що була характерною для нього впродовж “славетного тридцятиліття” 1945–1973 років. Розвиток капіталізму від 1970-х років характеризувався уповільненими порівняно з періодом “золотої пори” темпами економічного зростання і зростання виробництва, нижчою нормою нагромадження й інвестицій, і основу цього становило усталене падіння норми прибутку. Унаслідок застосування стратегії протидії кризі вдавалося домогтися часткового і тимчасового відновлення норми прибутку у 1990–2000-х, проте жодного сталого подолання тенденції норми прибутку до зниження не спостерігається. До того ж, на думку деякого з дослідників, дані, що свідчать про позитивну динаміку норми прибутку, є результатом хибної методології розрахунків норми прибутку [Kliman 2008 b; 2010]. З іншого боку, рейганоміка 1980-х і клінтономіка 1990-х, на які вказують як на період відновлення і буму у США, ґрунтувалися не на розвитку промислового виробництва і зростанні продуктивності праці, а, як стверджує А.Франк, на військовому кейнсіанстві та фіскальній політиці в дусі економіки пропозиції у поєднанні з монетаристською політикою. Оздоровлення в реальній економіці США, Західної Європи не відбувалося, як не відбувалося зростання продуктивності праці, за винятком сектору інформаційно-комунікаційних технологій [Frank, 2004 a, b]. Поліпшення економічних показників США у 1990-х являє собою зворотний бік або, за словами А.Франка, “яскраве фінансове відображення” глибокої економічної депресії у Східній Європі, Росії, Латинській Америці та Південно-Східній Азії, внаслідок того, що з цих регіонів відбувався відплив капіталу, матеріальних ресурсів, робочої сили (особливо у формі інтелектуального відпливу) в епіцентр неоліберальної глобалізації — США. Унаслідок занурення в депресію колишнього соціалістичного і третього світу

економіка західного світу спромоглася залишитися на плаву у 1990-х. Усе це є свідченням того, що реального економічного відновлення не відбувалося [Frank, 2004 a, b; Kliman 2008 a, b; 2009; 2010]. Ті винятки із загальної тенденції у вигляді повторюваних нетривалих зльотів прибутковості й економічного піднесення, на які люблять посилатися як на доказ сталості економічного зростання за доби “глобалізації”, є наслідком надування спекулятивних бульбашок, в основі чого лежала політика дешевого кредиту і збільшення боргу. Це пояснює короткочасність і нетривкість таких зльотів. Саме з огляду на тривале погіршення параметрів стану світової економіки і ту обставину, що сталого відновлення умов капіталістичного відтворення не відбулося, період, що розпочався на рубежі 1970-х, можна розглядати як тривалу нециклічну структурну кризу. І цю кризу не приборкано досі. Усталеність, нециклічність, тотальність і глобальність кризи говорять про те, що кризу переживає вся конкретно-історична структура капіталізму, його історична просторово-часова конфігурація. Це означає, що структурна криза відкриває тривалий період перебудови капіталістичної системи, що відбуватиметься в перебігу зіткнення різних соціальних сил. Це період, коли різко послаблюється детермінізм економічних законів капіталізму й посилюється свобода волі історичних суб’єктів. Залежно від обставин вони можуть вивести людське суспільство за рамки капіталізму або перебудувати систему нагромадження капіталу на нових соціальних, інституціональних, технологічних і просторово-географічних засадах, що, як правило, трапляється після колосальних руйнувань. Тоді виникне новий спосіб або режим нагромадження капіталу, котрий, імовірно, відкриє нову добу економічної експансії.

Ясна річ, зіткнувшись із ситуацією структурної кризи, правлячі і панівні групи СКС вдалися до пошуків можливостей перебудови капіталістичної системи для відтворення необхідних економічних, політичних, соціальних і культурно-ідеологічних умов її стабільного функціонування та розвитку. Те, в якому напрямі здійснювалися ці пошуки, які проекти перебудови СКС розроблялися в інтелектуальних колах, що обслуговують інтереси західної фінансової еліти, докладніше висвітлюватиметься в наступних публікаціях.

Джерела

Арриги Дж. Адам Смит в Пекине: Что получил в наследство XXI в. / Арриги Дж. ; пер. с англ. — М. : Ин-т обществ. проектирования, 2009. — 456 с.

Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Валлерстайн И. — СПб. : Университет. книга, 2001а. — 416 с.

Гелд Д. Глобалізація / антиглобалізація / Д. Гелд, Е. МакГрю. — К. : К.І.С., 2004. — X, 180 с.

Кинг А. Первая глобальная революция: Доклад Римского клуба / А. Кинг, Б. Шнайдер ; пер. с англ. — М. : Прогресс-Панагея, 1991. — 339, [1] с.

Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М. : Изд-во полит. литературы, 1961. — Т. 25, ч. 1. — 554 с.

Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М. : Изд-во полит. литературы, 1964. — Т. 26, ч. 3. — 681 с.

Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М. : Изд-во полит. литературы, 1969. — Т. 46, ч. 2. — 618 с.

Малюк А. Теоретико-методологические проблемы исследования современного глобального кризиса / А. Малюк // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2012. — № 4. — С. 22–50.

Павленко В. Тени из прошлого vs. будущее [Электронный ресурс] / В. Павленко. — Режим доступа : <http://www.iarex.ru/articles/29878.html>.

Фурсов А. Кризис “длинного XXI века” (1975 г. — ?): причины, движущие силы, угрозы / А. Фурсов // Будущие угрозы человечеству и России : материалы науч. семинара ; вып. 4. — М. : Науч. эксперт, 2009. — С. 5–37.

Фурсов А. “Кризис-матрешка”: демонтаж капитализма и конец эпохи пирамид / А. Фурсов // Прогнозы и стратегии. — 2008b. — № 1. — С. 134–139.

Фурсов А. Мир, который мы покидаем, мир, в который мы вступаем, и мир между ними. Капитал(изм) и Модерн — схватка скелетов над пропастью / А. Фурсов // Defuturo, или История Будущего. — М. : Полит. класс. АИРО-XXI, 2008a. — С. 255–304.

Тинберген Я. Пересмотр международного порядка / Тинберген Я. ; под общ. ред. А.А. Рывкина ; пер. с англ. И.А. Бонк ; предисл. Д.М. Гвишиани. — М. : Прогресс, 1980. — 416 с.

Arrighi G. Chaos and Governance in the Modern World System / G. Arrighi, B.J. Silver. — London ; Minneapolis : Minneapolis University Press, 1999b. — 348 p.

Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and The Origins of Our Time / Arrighi G. — London ; New York : Verso, 1994. — 400 p.

Bakir E. Neoliberalism, the Rate of Profit and the Rate of Accumulation / E. Bakir, A. Campbell // Science & Society. — 2010. — Vol. 74, No. 3. — P. 323–342.

Bell D. Cultural Contradictions Capitalism / Bell D. — N. Y. : Basic Books, 1976. — XXXVI, 301 p.

Block F. Understanding the Diverging Trajectories of the United States and Western Europe: A Neo-Polanyian Analysis / F. Block // Politics and Society. — 2007. — Vol. 35, No. 1. — P. 3–33.

Brenner R. The World Economy at the Turn of the Millennium toward Boom or Crisis? / R. Brenner // Review of International Political Economy. — 2001. — Vol. 8, No. 1. — P. 6–44.

Carchedi G. Behind and beyond the crisis [Electronic resource] / G. Carchedi. — Mode of access : <http://www.isj.org.uk/?id=761> (2011).

Carchedi G. Could Keynes end the slump? Introducing the Marxist multiplier [Electronic resource] / G. Carchedi. — Mode of access : <http://www.isj.org.uk/index.php4?id=849&issue=136> (2012).

Carchedi G. Zombie Capitalism and the origin of crises [Electronic resource] / G. Carchedi. — Mode of access : <http://www.isj.org.uk/index.php4?id=614&issue=125> (2009).

Crozier M.J. Crisis Democracy. Report on Governability Democracies to Trilateral Commission / Crozier M.J., Huntington S.P., Watanuki J. — N. Y. : New York University Press, 1975. — 220 p.

Dumenil G. Neo-liberal Dynamics: Toward a New Phase [Electronic resource] / G. Dumenil, D. Levy — Mode of access : www.jourdan.ens.fr/levy/dle2004c.htm (2004a).

Duménil G. Neoliberalism and its crisis [Electronic resource] G. Duménil, D. Lévy // *EconomiX, PSE*. — 2011, Paris. — Mode of access : <http://www.jourdan.ens.fr/levy/dle2011l.pdf>. (2011d)

Dumenil G. Neoliberalism: The Crime and the Beneficiary / G. Dumenil, D. Levy // *Review (Fernand Braudel Centre)*. — 2002a. — Vol. 25, No. 4. — P. 393–400.

Duménil G. The crisis of neoliberalism as a stepwise process [Electronic resource] / G. Duménil, D. Lévy // *EconomiX, PSE*. — 2011, Paris. — Mode of access : <http://www.jourdan.ens.fr/levy/dle2011k.pdf> (2011c)

Duménil G. The Crisis of the Early 21st Century: A critical review of alternative interpretations / G. Duménil, D. Lévy [Electronic resource] // *Paris-Jourdan Sciences Économiques*. — 2011, Paris. — Mode of access : <http://www.jourdan.ens.fr/levy/dle2011e.pdf> (2011a)

Duménil G. The Crisis of the Early 21st Century: General Interpretation, Recent Developments, and Perspectives [Electronic resource] / G. Duménil, D. Lévy // Paris-Jourdan Sciences Économiques. — 2011, Paris. — Mode of access : <http://www.jourdan.ens.fr/levy/dle2011h.pdf> (2011b)

Duménil D. The Crisis of the Early 21st Century: Marxian Perspectives [Electronic resource] / G. Duménil, D. Lévy. — Mode of access : <http://www.jourdan.ens.fr/levy/dle2012f.htm> (2012)

Dumenil G. The Economics of U.S. Imperialism at the Turn of the 21th Century / G. Dumenil, D. Levy. // Review of International Political Economy. — 2004b. — Vol. 11, No. 4. — P. 657–676.

Dumenil G. The Neoliberal (Counter-) Revolution / G. Dumenil, D. Levy // Neoliberalism. A Critical Reader / A. Saad-Filho, D. Johnson (eds.). — London : Pluto Press, 2005. — P. 9–19.

Dumenil G. The Profit Rate: Where and how much did it fall? Did it Recover? (USA 1948–2000) [Electronic resource] / G. Dumenil, D. Levy. — Mode of access : <http://www.jourdan.ens.fr/levy/dle2002f.pdf> (2002b)

Dumenil G. The Real and Financial Components of Profitability (USA 1948–2000) / G. Dumenil, D. Levy // Review of Radical Political Economy. — 2004c. — Vol. 36, No. 1. — P. 82–110.

Engdahl W. Financial Tsunami Part II: The Financial Foundations of the American Century [Electronic resource] / W. Engdahl. — Mode of access : <http://www.globalresearch.ca/the-financial-tsunami-the-financial-foundations-of-the-american-century/7813> (2008a)

Foster J.B. The Financialization of Capital and the Crisis / J.B. Foster // Monthly Review. — 2008. — April. — P. 1–19.

Frank A.G. Our Crisis in the World Crisis [Electronic resource] / A.G. Frank. — Mode of access : <http://rrojasdatabank.info/agfrank/online.html> (2003)

Frank A.G. The Development of Crisis and the Crisis of Development [Electronic resource] / A.G. Frank. — Mode of access : <http://rrojasdatabank.info/agfrank/online.html> (2004)

Gowan P. The Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance / P. Gowan. — London : Verso, 1999. — 337 p.

Gowan P. U.S. Hegemony Today / P. Gowan // Monthly Review. — 2003. — July-August. — P. 30–50.

Harvey D. A Brief History of Neoliberalism / D. Harvey. — Oxford : Oxford University Press, 2005. — 247 p.

Husson M. The debate on the rate of profit [Electronic resource] / M. Husson. — Mode of access : <http://hussonet.free.fr/debaproe.pdf> (2010)

Kliman A. A Crisis of Capitalism (not neoliberalism, “financialized capitalism”, or low wages) [Electronic resource] / A. Kliman. — Mode of access : <http://www.marxisthumanistinitiative.org/wp-content/uploads/2010/10/a-crisis-of-capitalism-rvsvd-1027101.pdf> (2010)

Kliman A. Global Economy Never Fully Recovered From Economic Slump of 1970s [Electronic resource] / A. Kliman. — Mode of access : <http://akliman.squarespace.com/crisis-intervention/> (2008a)

Kliman A. “The Destruction of Capital” and the Current Economic Crisis / A. Kliman // Socialism and Democracy. — 2009. — Vol. 23, No. 2. — P. 47–54.

Kliman A. Worse than They Want you to Think — A Marxist Analysis of the Economic Crisis [Electronic resource] / A. Kliman. — Mode of access : <http://thecomune.co.uk/2008/10/23/worse-than-what-they-want-you-to-think-a-marxist-analysis-of-the-economic-crisis/> (2008b)

Kotz D. Global Neoliberalism and the Contemporary Social Structure of Accumulation [Electronic resource] / D. Kotz, T. McDonough. — Mode of access : http://people.umass.edu/dmkotz/Glob_NL_and_Contemp_SSA_08_12.pdf (2008)

Laibman D. Capitalism, Crisis, Renewal: Some Conceptual Excavations / D. Laibman // Science & Society. — 2010. — Vol. 74, No. 3. — P. 380–394.

Magdoff F. The Explosion of Debt and Speculation / F. Magdoff // Monthly Review. — 2006. — Nov. — P. 1–23.

Miller D. How Neoliberalism Got Where It Is: Elite Planning, Corporate Lobbying and the Release of the Free Market / D. Miller // The Rise and Fall of Neoliberalism. The Collapse of an Economic Order? / K. Birch, V. Mykhnenko (eds.). — London: Zed Books, 2010. — P. 23–41.

Minqi Li. Long Waves, Institutional Changes, and Historical Trends: A Study of the Long-Term Movement of the Profit Rate in the Capitalist World-Economy / Minqi Li, Feng Xiao, Andong Zhu // Journal of World-Systems Research. — 2007. — Vol. 13, No. 1. — P. 33–54.

Minqi Li. The End of the “End of History”: The Structural Crisis of Capitalism and the Fate of Humanity / Minqi Li // Science & Society. — 2010. — Vol. 74, No. 3. — P. 380–394.

Mohun S. The Present Crisis in Historical Perspective [Electronic resource] / S. Mohun — Mode of access : <http://thenextrecession.files.wordpress.com/2011/11/simonmohun-trends.pdf> (2010)

Mosley F. Marxian Crisis Theory and the Postwar U.S. Economy. [Electronic resource] / F. Mosley. — Mode of access : http://www.mtholyoke.edu/~fmoseley/working_papers/pw_crisis.pdf.

Mosley F. The Rate of Profit and the Future of Capitalism / F. Mosley // Review of Radical Political Economics. — 1998. — Vol. 29, No. 4. — P. 23–41.

Mosley F. The United States Economy at the Turn of the Century: Entering a New Era of Prosperity / F. Mosley // Capital and Class. — 1999. — № 67. — P. 25–45.

Roberts M. Measuring the rate of profit; profit cycles and the next recession [Electronic resource] / M. Roberts — Mode of access : <http://thenextrecession.files.wordpress.com/2011/11/the-profit-cycle-and-economic-recession.pdf> (2011b)

Roberts M. Measuring the US rate of profit: up or down? [Electronic resource] / M. Roberts — Mode of access : <http://thenextrecession.wordpress.com/2011/11/20/measuring-the-us-rate-of-profit-up-or-down/> (2011c)

Roberts M. The causes of the Great Recession: mainstream and heterodox interpretations and the cherry pickers [Electronic resource] / M. Roberts — Mode of access : <http://thenextrecession.files.wordpress.com/2011/11/the-causes-of-the-great-recession.pdf> (2011a)

Roberts M. The Great Recession. Profit cycles, economic crisis. A Marxist view [Electronic resource] / M. Roberts — Mode of access : <http://ia700404.us.archive.org/24/items/TheGreatRecession.ProfitCyclesEconomicCrisisAMarxistView/GreatRecessionInside4.pdf> (2009)

Roberts M. The rate of profit (again!) [Electronic resource] / M. Roberts — Mode of access : <http://thenextrecession.wordpress.com/2011/08/31/the-rate-of-profit-again/> (2011d)

Robinson W. Towards a Global Ruling Class? Globalization and the Transnational Capitalist Class / W. Robinson, J. Harris // Science and Society. — 2000. — Vol. 64, No. 1. — P. 11–54.

Shaikh A. Explaining the Global Economic Crisis: A Critique of Brenner / A. Shaikh // Historical Materialism. — 1999. — Vol. 5, No. 1. — P. 103–144.

Shaikh A. The First Great Depression of the 21st Century / A. Shaikh // Socialist Register 2011: The Crisis This Time. — London: Merlin Press, 2011. — P. 44–63.

Shoup L. Imperial Brain Trust. The Council on Foreign Relations and United States Foreign Policy / L. Shoup, W. Minter. — N. Y., L.: Monthly Review Press, 1977. — X, 334 p.

The Age of Transition: Trajectory of the World-System, 1945–2025 / [T.K. Hopkins, I. Wallerstein (coord.)]. — L.: Zed Books, 1996. — 278 p.

Van der Pijl K. A Lockean Europe? / K. Van der Pijl // New Left Review. — 2006. — No. 37. — P. 619–637.

Van der Pijl K. Capital and the State System: A Class Act / K. Van der Pijl // Cambridge Review of International Affairs. — 2007. — Vol. 20, No. 4. — P. 619–637.

Van der Pijl K. Global Rivalries: From the Cold War to Iraq / K. Van Der Pijl. — L.: Pluto Press, 2006. — 480 p.

Wallerstein I. The Limits of Economic Conservatism [Electronic resource] / I. Wallerstein. — Mode of access : <http://www2.binghamton.edu/fbc/archive/63en.htm> (2001).